

बौद्ध धर्म

संपूर्ण One-Liner Revision

राज्यसेवा व UPSC परीक्षा उपयुक्त नोट्स

1) गौतम बुद्ध : मूलभूत माहिती

मुद्दा	One-Liner
बौद्ध धर्माचे संस्थापक	गौतम बुद्ध
बुद्धांचे मूळ नाव	सिद्धार्थ गौतम
कुळ	शाक्य कुळ
वडील	शुद्धोधन
आई	महामाया
पालनकर्ती	महाप्रजापती गौतमी
पत्नी	यशोधरा
पुत्र	राहुल
जन्म	लुंबिनी
जन्मकाल	परंपरेनुसार इ.स.पू. 6वे शतक
जन्मस्थान	लुंबिनी, शाक्य प्रदेश
बालपण	कपिलवस्तू
गृहत्याग	वयाच्या 29व्या वर्षी
गृहत्यागाचे नाव	महाभिनिष्क्रमण
ज्ञानप्राप्ती	बोधगया
ज्ञानप्राप्तीचे वृक्ष	पिंपळ/बोधिवृक्ष
ज्ञानप्राप्तीनंतर	बुद्ध म्हणून ओळख
पहिले प्रवचन	सारनाथ
पहिल्या प्रवचनाचे नाव	धर्मचक्रप्रवर्तन
महापरिनिर्वाण	कुशीनगर
महापरिनिर्वाणाचे वय	परंपरेनुसार 80 वर्षे
प्रमुख समकालीन	महावीर

2) बुद्धांच्या जीवनातील चार महत्त्वाची स्थळे

- लुंबिनी → जन्म
- बोधगया → ज्ञानप्राप्ती
- सारनाथ → पहिले प्रवचन
- कुशीनगर → महापरिनिर्वाण

लक्षात ठेवा: जन्म-लुंबिनी | ज्ञान-बोधगया | धर्मचक्र-सारनाथ | निर्वाण-कुशीनगर

3) चार दृश्ये — महाभिनिष्क्रमणाची पार्श्वभूमी

- सिद्धार्थांनी राजवाड्याबाहेर वृद्ध व्यक्ती पाहिली.
- त्यांनी आजारी व्यक्ती पाहिली.
- त्यांनी मृत व्यक्ती पाहिली.
- त्यांनी संन्यासी पाहिला.
- या अनुभवांमुळे मानवी जीवनातील दुःखाचे स्वरूप जाणून घेण्याची त्यांची इच्छा वाढली.
- वयाच्या 29व्या वर्षी त्यांनी गृहत्याग केला.
- गृहत्यागाला महाभिनिष्क्रमण म्हणतात.

4) बुद्धांना ज्ञानप्राप्ती

- सिद्धार्थांनी कठोर तपश्चर्या केली.
- अत्यंत कठोर तपश्चर्या हा अंतिम मार्ग नसल्याचे त्यांनी अनुभवले.
- त्यांनी मध्यम मार्गाचा स्वीकार केला.
- बोधगया येथे बोधिवृक्षाखाली त्यांना ज्ञानप्राप्ती झाली.
- ज्ञानप्राप्तीनंतर सिद्धार्थ बुद्ध झाले.
- बुद्ध म्हणजे जागृत/ज्ञानप्राप्त व्यक्ती.

5) चार आर्यसत्ये

क्रमांक	आर्यसत्य	अर्थ
1	दुःख	संसारातील जीवन दुःखमय आहे
2	दुःखसमुदय	दुःखाचे कारण तृष्णा आहे
3	दुःखनिरोध	तृष्णेचा निरोध केल्यास दुःखाचा अंत होतो
4	दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा	दुःखनिरोधाकडे नेणारा मार्ग म्हणजे अष्टांगिक मार्ग

परीक्षा सूत्र: दुःख → कारण → अंत → मार्ग

6) अष्टांगिक मार्ग

प्रज्ञा

- सम्यक दृष्टि
- सम्यक संकल्प

शील

- सम्यक वाचा
- सम्यक कर्मात
- सम्यक आजीविका

समाधी

- सम्यक प्रयास
- सम्यक स्मृती
- सम्यक समाधी

अष्टांगिक मार्ग = दुःखाच्या निरोधाचा मार्ग.

7) मध्यम मार्ग

- बुद्धांनी अति भोगवाद आणि अति तपश्चर्या हे दोन्ही टोकाचे मार्ग नाकारले.
- या दोन टोकांपासून दूर असलेला मार्ग म्हणजे मध्यम मार्ग.
- बौद्ध धर्मातील मध्यम मार्ग हा अत्यंत महत्त्वाचा तात्त्विक आधार आहे.

8) बौद्ध धर्मातील प्रमुख तत्त्वे

- चार आर्यसत्ये बौद्ध धर्माचा मूलभूत आधार आहेत.
- अष्टांगिक मार्ग मुक्तीकडे नेणारा मार्ग आहे.
- मध्यम मार्ग अतिरेक टाळण्याची शिकवण देतो.
- अनित्य — सर्व संस्कारित वस्तू परिवर्तनशील आहेत.
- अनात्मवाद — स्थायी, अपरिवर्तनीय आत्म्याची संकल्पना बुद्धांनी नाकारली.
- प्रतित्यसमुत्पाद — सर्व घटना परस्पर कारणसंबंधातून उत्पन्न होतात.
- कर्म — कृतींना नैतिक परिणाम असतात.
- निर्वाण — तृष्णा व दुःखाच्या चक्रातून मुक्ती.
- करुणा व मैत्री ही बौद्ध नैतिकतेतील महत्त्वाची मूल्ये आहेत.

9) प्रतित्यसमुत्पाद — अत्यंत महत्त्वाचे

- प्रतित्यसमुत्पाद = परस्परावलंबी उत्पत्ती.

यातील 12 निदाने

क्र.	निदान
1	अविद्या
2	संस्कार
3	विज्ञान
4	नामरूप
5	षडायतन
6	स्पर्श
7	वेदना
8	तृष्णा
9	उपादान
10	भव
11	जाति
12	जरामरण

UPSC साठी: प्रतित्यसमुत्पाद हा बौद्ध धर्मातील कारण-परिणामाच्या परस्परसंबंधाचा सिद्धांत आहे.

10) त्रिरत्न

- बौद्ध धर्मातील त्रिरत्न: बुद्ध, धम्म, संघ.
- जैन धर्माचे त्रिरत्न: सम्यक दर्शन, सम्यक ज्ञान, सम्यक चरित्र.

➡ त्यामुळे बौद्ध व जैन त्रिरत्नांमध्ये गोंधळ करू नका.

11) बौद्ध संघ

- बुद्धांनी भिक्षूंचा संघ स्थापन केला.
- संघ ही बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची प्रमुख संस्था बनली.
- नंतर भिक्षुणी संघालाही मान्यता मिळाली.
- महाप्रजापती गौतमी यांना बौद्ध भिक्षुणी संघाच्या सुरुवातीशी जोडले जाते.
- संघाने बौद्ध धर्माच्या प्रचार-प्रसारात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

12) बौद्ध धर्माचे प्रमुख ग्रंथ — त्रिपिटक

पिटक	विषय
विनय पिटक	संघाचे नियम व शिस्त
सुत्त पिटक	बुद्धांचे उपदेश व प्रवचने
अभिधम्म पिटक	बौद्ध तत्त्वज्ञान व तात्त्विक विवेचन

त्रिपिटक = विनय + सुत्त + अभिधम्म

13) इतर महत्त्वाचे बौद्ध साहित्य

- **जातक कथा** — बुद्धांच्या पूर्वजन्मांच्या कथांशी संबंधित.
- **मिलिंदपन्हो** — राजा मिलिंद (मेनांडर) व नागसेन यांच्यातील संवाद.
- **बुद्धचरित** — अश्वघोष यांची प्रसिद्ध रचना.
- **महावंश** — श्रीलंकेतील बौद्ध इतिहासाचा महत्त्वाचा स्रोत.
- **दीपवंश** — श्रीलंकेशी संबंधित प्राचीन बौद्ध ऐतिहासिक ग्रंथ.
- **ललितविस्तर** — बुद्धांच्या जीवनाशी संबंधित महत्त्वाचा बौद्ध ग्रंथ.

14) बौद्ध धर्माच्या प्रमुख संगीती

संगीती	स्थळ	प्रमुख संदर्भ
पहिली	राजगृह	अजातशत्रूच्या काळात
दुसरी	वैशाली	कालाशोकाच्या काळात
तिसरी	पाटलीपुत्र	सम्राट अशोकाच्या काळात
चौथी	काश्मीर	कनिष्काच्या काळाशी संबंधित

पहिली बौद्ध संगीती

- बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणानंतर आयोजित.
- राजगृह येथे झाली.
- महाकाश्यप यांची महत्त्वाची भूमिका.
- आनंद यांनी बुद्धांचे उपदेश सांगितले.
- उपाली यांनी विनयाशी संबंधित माहिती सांगितली.

तिसरी बौद्ध संगीती

- सम्राट अशोकाच्या काळात.
- स्थळ — पाटलीपुत्र.
- मोगलिपुत्र तिस्स यांच्याशी संबंधित.
- या काळात बौद्ध धर्मप्रसारासाठी विविध प्रदेशांत प्रचारक पाठवले गेले.

चौथी बौद्ध संगीती

- कनिष्काच्या काळाशी संबंधित.
- काश्मीरशी संबंध.
- वसुमित्र व अश्वघोष यांची परंपरेत भूमिका सांगितली जाते.
- याच काळात महायानाच्या विकासाला चालना मिळाल्याचे मानले जाते.

15) बौद्ध धर्माचे प्रमुख पंथ

हीनयान

- पारंपरिक वर्गीकरणात हीनयान हा शब्द वापरला जातो.
- आधुनिक शैक्षणिक संदर्भात हा शब्द अनेकदा अयोग्य/अवमूल्यनकारी मानला जातो.
- त्याऐवजी थेरवाद हा स्वतंत्र बौद्ध परंपरेचा संदर्भ वापरणे अधिक अचूक आहे.

महायान

- बोधिसत्त्व आदर्शाला विशेष महत्त्व.
- सर्व प्राणिमात्रांच्या कल्याणावर भर.
- बुद्धांच्या प्रतिमा व भक्तिपर परंपरांचा विकास.

वज्रयान

- मंत्र, तांत्रिक साधना व विशिष्ट धार्मिक पद्धतींशी संबंधित.
- भारतात बौद्ध धर्माच्या उत्तरकालीन विकासात महत्त्वाचे.

16) बोधिसत्त्व

- बोधिसत्त्व म्हणजे बुद्धत्व प्राप्त करण्याच्या मार्गावर असलेली व्यक्ती.
- महायान परंपरेत बोधिसत्त्व आदर्शाला विशेष महत्त्व.
- **अवलोकितेश्वर** — करुणेशी संबंधित प्रसिद्ध बोधिसत्त्व.
- **मंजुश्री** — प्रज्ञेशी संबंधित बोधिसत्त्व.
- **मैत्रेय** — भविष्यातील बुद्ध म्हणून मानला जातो.

17) बौद्ध धर्माचा प्रसार

- बुद्धांच्या काळात धर्माचा प्रसार मगध, कोसल, वज्जी इत्यादी प्रदेशांत झाला.
- सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसाराला मोठी चालना दिली.
- अशोकाच्या काळात बौद्ध धर्म भारताबाहेरही मोठ्या प्रमाणावर पोहोचला.
- महेंद्र व संघमित्रा यांच्या माध्यमातून श्रीलंकेत बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची परंपरा सांगितली जाते.
- पुढे बौद्ध धर्माचा प्रसार मध्य आशिया, चीन, कोरिया, जपान, आग्नेय आशिया आणि तिबेट येथे झाला.

18) बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची कारणे

- सोपे व व्यवहार्य नैतिक तत्त्वज्ञान
- जातिभेदाला विरोधी भूमिका
- सामान्य लोकांना समजणाऱ्या भाषांचा वापर
- संघाची संघटित रचना
- व्यापारी वर्गाचा पाठिंबा
- राजाश्रय
- अशोकाचा पाठिंबा
- विहार व शिक्षणकेंद्रांची निर्मिती
- भारताबाहेरील व्यापारमार्गांशी बौद्ध भिक्षूंचा संपर्क

19) बौद्ध धर्म व भाषा

- बुद्धांनी लोकांपर्यंत धर्मोपदेश पोहोचवण्यासाठी लोकभाषांना महत्त्व दिले.
- बौद्ध साहित्यामध्ये पाली भाषेचे विशेष महत्त्व आहे.
- संस्कृतचाही बौद्ध साहित्याच्या विकासात मोठ्या प्रमाणात वापर झाला.
- पाली त्रिपिटक थेरवाद परंपरेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

20) बौद्ध कला व वास्तुकला

स्तूप

- बौद्ध धर्मातील महत्त्वाची वास्तुरचना.
- सांची स्तूप — अत्यंत प्रसिद्ध बौद्ध स्मारक.
- भरहूत — बौद्ध शिल्पकलेचे महत्त्वाचे केंद्र.
- अमरावती — प्रसिद्ध बौद्ध कला केंद्र.

चैत्य

- प्रार्थना/उपासनेसाठी वापरले जाणारे बौद्ध वास्तुस्थळ.

विहार

- भिक्षूंच्या निवासासाठी वापरले जाणारे मठ.

स्तूप = अवशेष/स्मृती | चैत्य = उपासना | विहार = निवास

21) बुद्धांच्या प्रतिमेचा विकास

- प्रारंभी बौद्ध कलेत बुद्धांचे अनिकॉनिक/प्रतीकात्मक दर्शन आढळते.
- बुद्धांना दर्शवण्यासाठी धर्मचक्र, बोधिवृक्ष, पदचिन्हे, रिक्त सिंहासन, स्तूप यांसारखी प्रतीके वापरली जात.
- पुढे बुद्धांच्या मानवी प्रतिमा मोठ्या प्रमाणात विकसित झाल्या.
- गांधार कला व मथुरा कला बुद्धप्रतिमांच्या विकासासाठी विशेष महत्त्वाच्या आहेत.

22) गांधार व मथुरा कला

गांधार	मथुरा
उत्तर-पश्चिम भारत	उत्तर भारत
ग्रीक-रोमन प्रभाव	भारतीय परंपरेचा प्रभाव
बुद्धप्रतिमांमध्ये वस्त्रांची घडी स्पष्ट	शरीरयष्टी अधिक भारतीय शैलीची
शिल्पासाठी करड्या/निळसर दगडाचा वापर प्रसिद्ध	लालसर वाळूचा दगड प्रसिद्ध
कुषाण काळात उत्कर्ष	कुषाण काळात उत्कर्ष

23) महाराष्ट्र व बौद्ध धर्म

- महाराष्ट्रात बौद्ध धर्माच्या प्रसाराचे पुरावे लेणी, स्तूप व शिलालेखांमधून मिळतात.
- कार्ले, भाजे, बेडसे, कान्हेरी, अजिंठा, नाशिक ही महत्त्वाची बौद्ध केंद्रे.
- कार्ले चैत्यगृह हे प्राचीन बौद्ध वास्तुकलेचे उत्कृष्ट उदाहरण.
- कान्हेरी लेणी मुंबई परिसरातील महत्त्वाचे बौद्ध केंद्र.
- अजिंठा लेणी बौद्ध चित्रकला व शिल्पकलेसाठी प्रसिद्ध.
- सातवाहन व नंतरच्या काळात व्यापारी वर्ग आणि दानशूर व्यक्तींनी बौद्ध लेण्यांच्या निर्मितीला पाठिंबा दिला.

24) बौद्ध धर्मातील महत्त्वाच्या व्यक्ती

- गौतम बुद्ध — बौद्ध धर्माचे संस्थापक.
- आनंद — बुद्धांचे निकटचे शिष्य.
- महाकाश्यप — पहिल्या बौद्ध संगीतीशी संबंधित.
- उपाली — विनय परंपरेशी संबंधित.
- सारिपुत्त — बुद्धांचे प्रमुख शिष्य.
- मोगल्लान — बुद्धांचे प्रमुख शिष्य.
- अशोक — बौद्ध धर्माच्या प्रसाराला मोठा राजाश्रय.
- नागार्जुन — महायान तत्त्वज्ञानातील अत्यंत महत्त्वाचे तत्त्वज्ञ.
- अश्वघोष — बौद्ध कवी व लेखक.
- वसुमित्र — चौथ्या बौद्ध संगीतीशी संबंधित.
- कनिष्क — बौद्ध धर्माचा प्रमुख आश्रयदाता.
- ह्युएनत्संग — भारतातील बौद्ध केंद्रांविषयी महत्त्वाची माहिती देणारा चिनी प्रवासी.
- फाहियान — गुप्तकालीन भारताचा प्रवास करणारा चिनी प्रवासी.

25) बुद्धांचे महत्त्वाचे प्रतीक

- धर्मचक्र — धर्मोपदेशाचे प्रतीक.
- बोधिवृक्ष — ज्ञानप्राप्तीचे प्रतीक.
- पदचिन्हे — बुद्धांच्या उपस्थितीचे प्रतीक.
- स्तूप — बुद्धांच्या स्मृती/अवशेषांशी संबंधित.
- कमळ — पवित्रता व आध्यात्मिक उत्कर्षाशी संबंधित.
- सिंह — बुद्धांच्या शिकवणीच्या सामर्थ्याशी संबंधित.

26) UPSC/राज्यसेवा साठी अत्यंत महत्वाचे Trap Points

- ★ बुद्धांचा जन्म — लुंबिनी; ज्ञानप्राप्ती — बोधगया; पहिले प्रवचन — सारनाथ; महापरिनिर्वाण — कुशीनगर.
- ★ महाभिनिष्क्रमण = गृहत्याग.
- ★ धर्मचक्रप्रवर्तन = बुद्धांचे पहिले प्रवचन.
- ★ चार आर्यसत्यांतील दुःखाचे प्रमुख कारण = तृष्णा.
- ★ दुःखनिरोधाचा मार्ग = अष्टांगिक मार्ग.
- ★ अष्टांगिक मार्ग = चार आर्यसत्यांपैकी चौथे आर्यसत्य.
- ★ त्रिरत्न = बुद्ध, धम्म, संघ.
- ★ त्रिपिटक = विनय, सुत्त, अभिधम्म.
- ★ विनय पिटक = संघाचे नियम.
- ★ सुत्त पिटक = बुद्धांचे उपदेश.
- ★ अभिधम्म पिटक = तात्त्विक विवेचन.
- ★ प्रतित्यसमुत्पाद = परस्परावलंबी उत्पत्ती.
- ★ 12 निदाने = प्रतित्यसमुत्पादाची साखळी.
- ★ निर्वाण = तृष्णा व दुःखाच्या चक्रातून मुक्ती.
- ★ महायान = बोधिसत्त्व आदर्शाला विशेष महत्त्व.
- ★ थेरवाद = आज प्रामुख्याने श्रीलंका व आग्नेय आशियाशी संबंधित बौद्ध परंपरा.
- ★ गांधार कला = ग्रीक-रोमन प्रभाव.
- ★ मथुरा कला = भारतीय परंपरेचा प्रभाव.
- ★ स्तूप = बौद्ध स्मारक; चैत्य = उपासना; विहार = भिक्षूंचे निवासस्थान.
- ★ अशोक = बौद्ध धर्माच्या प्रसारातील सर्वात महत्त्वाच्या राजाश्रयदात्यांपैकी एक.
- ★ नागार्जुन = महायान तत्त्वज्ञानातील महत्त्वाचे नाव.
- ★ लुंबिनी = बुद्धांचे जन्मस्थान; UNESCO जागतिक वारसा स्थळ.

सर्वात महत्त्वाचे स्मरणसूत्र

"लुंबिनी-जन्म → बोधगया-ज्ञान → सारनाथ-धर्मचक्र → कुशीनगर-महापरिनिर्वाण"

"चार आर्यसत्ये → अष्टांगिक मार्ग → निर्वाण"

"बुद्ध-धम्म-संघ → बौद्ध त्रिरत्न"

"विनय-सुत्त-अभिधम्म → त्रिपिटक"